

Z i g m a s Z I N K E V I Č I U S

*Lietuvių kalbos institutas***DĖL MIKALOJAUS DAUKŠOS RAŠOMOSIOS KALBOS KILMĖS***

Neseniai paminėjome 400 metų sukaktį nuo pirmosios lietuviškos knygos Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje – Mikalojaus Daukšos Katekizmo – pasirodymo. Dabar minime 400 metų jubiliejų nuo Daukšos Postilės, vieno iš didžiausių ir reikšmingiausių XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminklų, išleidimo. Abiejų knygų kalbos analizė rodo, kad Daukša pirma išvertė ir parengė spaudai Postilę, o tik paskui Katekizmą, bet pastarąjį išspausdino anksčiau dėl to, kad didžiulei Postilei išleisti reikėjo sukaupti daug pinigų, kurių iš pradžių nebuvo. Taigi abu veikalai sudaro vieningą visumą, davusį pradžia lietuvių rašomajai kalbai Lietuvos valstybėje. Natūraliai kyla klausimas: kokia tos rašomosios kalbos kilmė?

Nėra abejonės, kad pagrindinis Daukšos rašomosios kalbos šaltinis buvo jo gimtoji Babėnų (dabar Kėdainių miesto ribose) ano meto šnekta, kurios ištirti šiandien neįmanoma, nes neliko jos tęsinio. Mat XIX a. viduryje–XX a. pradžioje Daukšos tėviškėje, etninės Lietuvos viduryje, susidarė lenkybės židynys, užliejęs plotus į šiaurę nuo Kauno miesto palei Nevėžio upę: Lapės, Babtai, Panevėžiukas, Vandžiogala, Kėdainiai, Dotnuva, Šlapaberžė... Čia, derlingose žemėse, iš seno buvo daug dvarų, bajorų vienkiemų (vadinamųjų akalicų), kurie kartu su lenkiška bažnyčia ilgainiui nešė lenkiškumą į tą kraštą (Z i n k e v i č i u s 1992, 221). Dabar jame lietuvių kalba daug kur yra naujai išmokta, todėl Daukšos studijoms netinka.

Nors Babėnų šnektos tiesioginio kalbinio tęsinio neišliko, bet yra gretimos lietuvių kalbos šnektos, nemaža tos kalbos relikto ir pačiame sulenkintame plote netoli Babėnų. Tuos reliktus prieš maždaug 70 metų rankiojo prof. Pranas Skardžius, tyręs Daukšos rašomosios kalbos ištakas, o vėliau, septintajame dešimtmetyje, teko tą darbą pratęsti šių eilučių autoriui, kai buvo pasiryžta lokalizuoti Daukšos amžininko reformatų veikėjo Merkelio Petkevičiaus vaikystės šnektą, kuri pasirodė esanti į pietus nuo Kėdainių, apie Panevėžiuką (Z i n k e v i č i u s 1970).

Skardžiaus padarytos išvados apie tai, kaip Daukša kūrė savo rašomąją kalbą, aktualios ir šiandien. Jo studija (gaila, nebaigta) „Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje“, paskelbta 1933 m. „Archivum Philologicum“ ketvirtajame tome, yra išeties taškas visiems, kurie imasi tirti šį klausimą.

* Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą tarptautinėje konferencijoje „Mikalojus Daukša ir jo laiko kultūros kontekstas“ (Vilnius, 1999 10 21–22).

Tačiau Skardžius ieškojo Daukšos rašomosios kalbos ištakų vien gyvojoje (šneka-
mojoje) to krašto kalboje (S k a r d ž i u s 1933). Jis tada dar nežinojo apie lietuvių
kalbos vartojimą raštu prieš Daukšą. Jam tebuvo žinomas vienintelis Didžiojoje Lie-
tuvos Kunigaikštijoje prieš Daukšą išspausdintas lietuviškas tekstelis – 1589 m. heg-
zametras, kuriam didesnės reikšmės neskyrė. Rankraštiniai įrašai lotyniškose knygo-
se, senesni už minėtą hegzametą, Skardžiui dar nebuvo žinomi.

Nors ir iki šiol tie įrašai tebėra ne visi surankioti ir ištirti, bet jau iš to, ką apie juos
žinome, matyti, kad Daukšai senoji rankraštinė raštija buvo pažįstama ir jo kuriamai
rašomajai kalbai darė tam tikrą, matyt, nemažą poveikį. Tasai poveikis labiausiai ryš-
kus ir neabejotinas rašyboje. Ypač akivaizdžiai jį rodo Daukšos vartojama raidė *ę*,
t. y. *e* su diakritu, panašiu į dabartinę diakritiką buvusiam balsių nosiniam rezonansui
žymėti; raidė, Daukšos vartota plačiajam balsiui *e* reikšti, panašiai kaip dabar daro
lingvistiniuose tekstuose latviai. Tą raidę Daukša vartojo nusižiūrėjęs į ankstesnius
rankraštinius tekstus. Ir kiti ankstyvųjų rankraštinųjų tekstų diakritikai primena Dauk-
šos vartojamuosius, ypač jų taikymą kirčio vietai žymėti, Daukšos nusižiūrėtą iš ran-
kraštinės raštijos.

Toji rankraštinė raštija turėjo labai senas tradicijas. Atkreiptinas dėmesys į pote-
rių fiksiaciją pirmosiose lietuviškose spausdintose knygoje, taigi ir Daukšos raštuose.
Poterių kalba ten yra nepalyginti archajiškesnė, negu šiaip tų knygų kalba. Tai jau
prieš 70 metų pastebėjo žymusis norvegų lituanistas Christianas Stangas, tirdamas
Mažvydo katekizmo kalbą (S t a n g 1929, 176–179). Dar archajiškesnė kalba seniau-
siojo rankraštinio poterių teksto, parašyto beveik pusšimtį metų prieš Mažvydą (L e -
b e d y s, P a l i o n i s 1963).

Poterių kalbos analizė veda mus prie netikėtų išvadų, verčiančių iš esmės kore-
guoti ikišiolines pažiūras. Svarbiausia, šalia tų poterių kalbos elementų, kurie sutam-
pa su lenkiškais atitikmenimis, aptinkame aiškiai reliktinių frazių, kurios negalėjo
būti išverstos iš lenkų kalbos. Iš kur jos?

Jau seniai atkreiptas dėmesys į tai, kad lietuvių žegnojimosi formulė yra ne tokia,
kaip lenkų ir kitų tautų. Mes žegnodamiesi įterpiame žodį *Dievas*, taigi sakome *Var-
dan Dievo Tėvo* ir t. t. Plg. le. *Wimię Ojca* ir t. t. Žodžio *Dievas* čia nėra! Dar plg. lo. *In
nomine Patris* ir t. t. Irgi įterpinio *Dievas* nėra. Iš kur lietuviai jį turi? Juk tai ne šiaip
sau žodis, bet *Dievas*, už kurio vartojimą ne vietoje seniau galėjo grėšti nemalonūs
dalykai. Taigi tokiai žegnonei atsirasti turėjo būti rimtos priežastys. Tikra mįslė, ku-
rią jau seniai stengtasi įminti.

Surinkus visų Europos tautų (ir nemaža už Europos ribų) žegnones, paaiškėjo,
kad *Dievo* įterpinį turi tik mūsų broliai latviai ir turėjo senovės prūsai, taigi tautos,
kurias apkrikštijo vokiečiai. Tada akys nukrypo į vokiečių žegnones senuosiuose jų
tekstuose. Pasirodo, kad vokiečiai irgi seniau žegnonėje turėjo *Dievo* įterpinį. XIII a.
viduryje, kai krikštijo Lietuvos karalių Mindaugą, matyt, vokiečiai dar žegnodavosi
su *Dievo* įterpinium, todėl jį ir išvertė į lietuvių kalbą, kai buvo verčiami mūsų poteriai.

Mindaugą krikštijo vokiečiai pranciškonai iš Rygos. Jie pirmieji turėjo poterius išversti į lietuvių kalbą. Beje, Vokietijoje žegnonės *Dievo* įterpinys iki šių dienų išliko įvairiuose burtuose bei užkalbėjimuose, taip pat liaudies dailėje ir pan. (A. Mažiulis 1955, 107–108). Taigi į lietuvių kalbą žegnonė turėjo būti išversta iš vokiečių, o ne iš lenkų kalbos, nes lenkai *Dievo* įterpinio niekuomet neturėjo. Tuo būdu mūsų žegnonė – paveldas iš Mindaugo laikų.

Įminus šią mįslę, savaimė iškyla klausimas: ar nėra vertimo iš vokiečių kalbos relikvų kituose lietuvių poteriuose (Viešpaties maldoje, Angelo pasveikinime, Tikėjimo išpažinime), ypač anksčiausiai užrašytuose jų tekstuose? Negi Mindaugo laikais buvo išversta tik žegnonė? Buvo atkreiptas dėmesys į tas poterių frazes, kurios nepaaiškinamos vertimu iš lenkų kalbos. Lyginimas rodo, kad tokios frazės turi atitikmenis XIII a. vokiečių poteriuose. Detali tų atitikmenų analizė užimtų daug vietos, todėl čia bus pasitenkinta tik vieno kito pavyzdžio nurodymu.

Imkime Tikėjimo išpažinimo frazę *dangaus ir žemės Sutvėrėją*. Ankstyvuosiuose šio poterio užrašymuose vietoj *Sutvėrėjo* yra *Darytojas: Darytoją dangaus ir žemės*. Tai atitinka ano meto vokiečių *schepher* (dab. *Schöpfer*): *schepher des himels und der erden*. Senuosiuose raštuose pasitaikantis *Darytojo* pakaitalas *Sutvėrtojas* atsirado aiškiai dėl lenkų *Stworzyciel* įtakos. Ilgainiui *Sutvėrtojas* buvo pakeistas dabartiniu *Sutvėrėjas*. Bet tai atsitiko vėlai. *Darytojas*, matyt, paveldėtas iš Mindaugo laikų, išliko šiame tekste net du šimtmečius nuo pirmųjų poterių fiksacijų iki pat XVII a. pabaigos.

Kitas pavyzdys – iš Viešpaties maldos („Tėve mūsų“). Imkime frazę *teesie Tavo valia*. Lenkiškai: *Bądź wola Twoja*. Taigi abiejų kalbų frazės sutampa. Tokia padėtis yra jau senuosiuose raštuose. Tačiau Petkevičiaus Katekizmo (1598 m.) viename iš šio poterio variantų vietoj žodžio *valia* yra žodis *noras: tebūnie Tavo noras*. Tai atitinka vok. *Wille* ‘noras’, buvusį jų poteriuose jau Mindaugo laikais. Pažymėtina, kad greta Petkevičiaus Katekizme įdėtame lenkiškame tekste (katekizmas dvikalbis) yra le. *wola*. Taigi Petkevičius šį poterį ne vertė iš lenkų kalbos, bet įdėjo tokį, koks tada buvo vartojamas, atėjusį iš Mindaugo laikų, nors šiaip jau visas šio katekizmo lietuviškas tekstas yra pažodinis vertimas iš lenkų kalbos. Išimtį sudaro poteriai, kurių kalba ne tik daug archajiškesnė, bet ir taisyklingsnė, lietuviškesnė, išsiskiria iš viso konteksto.

Tokių ir panašių pavyzdžių galima būtų nurodyti nemaža. Detali jų analizė bus dabar rašomoje monografijoje.

Visa tai rodo, kad Daukšos rašomosios kalbos šaknys yra labai giles, siekia dar tuos senus laikus, kada buvo pradėta lietuviškai rašyti, fiksuoti pirmuosius poterius, kurių įrašus turime išlikusius tik spausdintose lotyniškose knygose, nes šiaip jau rankraščiai, atsiradus lietuviškomis spausdintoms knygoms, kaip nereikalingas balastas, buvo pradanginti. Dar pažymėtina, kad visi lietuviški įrašai, senesni už pirmąją lietuvišką spausdintą knygą, yra padaryti lotyniškose knygose, priklausiusiose pranciško-

nų vienuolynui Vilniuje, taigi tam vienuolių ordinui, kurio nariai mokė karalių Mindaugą, vėliau ir Jogailą, krikščioniškųjų tiesų bei poterių. Tirdami Mikalojaus Daukšos rašomosios kalbos ištakas viso to negalime išleisti iš akių.

LITERATŪRA

Lebedys J., J. Palionis, 1963, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, – Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, III, 109–135.

Mažiulis A., 1955, Lietuviškasis «Wardan Diewa Tewa», – Aidai, Nr. 3, 103–110.

Skardžius P., 1933, Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje, – Archivum Philologicum, IV, 7–20.

Stang Ch. S., 1929, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo.

Zinkevičius Z., 1992, Lietuvių kalbos istorija, V, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1970, M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė, – Blt VI (2) 227–243.